

פתח דבר

יהודה שנהב

דוח החקירה של האו"ם בראשות השופט ריצ'רד גולדסטון שהתפרסם בימים אלו קבע מפורשות, על פני מאות עמודים, שישראל ביצעה פשעי מלחמה בעזה בשנת 2009. מבין כל הקביעות שבדוח כדאי לשים לב במיוחד לעובדה שישראל תקפה בעזה, בין השאר, אזרחים פלסטינים הנמצאים תחת כיבוש ושליטתה. החשיבות של דוח גולדסטון – כמו דיווחים אחרים של גופים בינלאומיים, למשל בסרביה וברואנדה – היא בהיותו עדות בזמן אמת, ולא רק בקריאה היסטורית לאחור, על יחסי הגומלין בין מעמדה של הטריטוריה לבין שאלות של ניהול אוכלוסייה על ידי מדינה כובשת. ישראל על כל מוסדותיה הרשמיים החליטה "להרוג את השליח", ואף טענה כי מסקנות הדוח יפגעו ביכולתן של מדינות דמוקרטיות להילחם בטרור בעתיד. טענתה של ישראל כי סיימה את הכיבוש בעזה וכי אינה הישות הריבונית ברצועה חסרת שחר. כפי שלימדה אותנו ההיסטוריה הקולוניאלית, אפשר לנהל כיבוש גם בשלט רחוק, בלי נוכחות צבאית קבועה ובלי מתנחלים. ישראל עדיין מפעילה משטר כיבוש בעזה מפני שהיא שוללת שם שלטון לגיטימי, שולטת בכלכלה ברצועת עזה, מחזיקה במעברים היבשתיים אליה, מונעת גישה אליה מן הים ומן האוויר, וכן מפני שמשרד הביטחון קובע מדי שבוע כמה קלוריות יצרוך נתין עזתי ואילו מוצרים מותר להכניס לרצועה. הסיום הרשמי לכאורה של הכיבוש בעזה ותוכנית ה"התנתקות" שנלוותה לו לא סימנו את קץ הכיבוש שם הלכה למעשה, אלא רק את המשכו באמצעים אחרים. ההיסטוריה הקולוניאלית גם לימדה אותנו שמדינות קולוניאליות רבות נמנעו מלהחיל את ריבונותן על שטחים כבושים, אולם שלטו בהם באמצעות פרקטיקות של טריטוריאליזציה וניהול אוכלוסייה.

סוגיית היחסים בין טריטוריה לבין אוכלוסייה עומדת בבסיס הטקסט התיאורטי שבחרנו לתרגם. אנו מביאים כאן לראשונה תרגום לעברית של ההרצאה הרביעית בסדרת ההרצאות של מישל פוקו בקולוז' דה פרנס משנת 1977/8 תחת הכותרת *Security, Territory, Population*. ההקדמה של דותן לשם מתארת את התפתחות המחשבה של פוקו על ה"ממשליות", את רגע הולדתה של הכלכלה הפוליטית, ואת השורשים הרעיוניים של מה שאנו מכנים היום ניאורליברליזם. הרצאה זו היא פרק חשוב בתולדות המחשבה הפוליטית מפני שהוא מפנה את הזרקור מן העיסוק הפוליטי בשאלת הריבונות אל מנגנוני הממשליות. פוקו טוען שגילוי ה"אוכלוסייה" שחרר את אמנות הממשל מאחיזתה הלופתת של הריבונות. בעוד הריבונות מבוססת על החוק ועל טריטוריה, הממשליות מוסיפה על כך את ניהול

האוכלוסייה, את הכלכלה הפוליטית ואת ניהול החיים. פרקטיקות של ניהול אוכלוסייה כוללות את מדע הסטטיסטיקה והדמוגרפיה, את ניהול המיניות, שאלות של עושר ועוני, ערוצי זרימה של הון, שערי ריבית ואבטלה. פוקו אומר: "המושג האמיתי אינו צריך להזדקק לעוקץ, כלומר לנשק ממת, לחרב, כדי להפעיל את ממשלו. הוא צריך להיות ניחן בסבלנות ולא בכעסנות, או במילים אחרות, לא הזכות להרוג ולא הזכות להבליט את כוחו..." (פוקו בגיליון זה, 70) אלא הזכות של הריבון לנהל את החיים היא המהותית. אפיסטמולוגיה כזו מאפשרת לנו להתבונן באופן שבו ניהול האוכלוסייה וניהול החיים שזורים בטריטוריה ומכוננים את הריבונות. פוקו מדגיש שאין להסיק מכך שהריבונות פשטה את הרגל. בדיוק להפך: הוא מחזיר את הכלכלה למרכז הזירה כשהיא ארוגה כבר אל תוך הריבונות. פוקו הופך את היוצרות. לא המדינה יוצרת את אמנות הממשל, אלא אמנות הממשל ופרקטיקות של ממשליות הן שמכוננות את המדינה. בכך מבקש פוקו גם לנתק אותנו מן החוק בתור הציר המרכזי של המחשבה הפוליטית. באוסף הרצאות אחר שמתכתב עם הקובץ האמור (*Society Must Be Defended*) הוא מפתח את הטענה שהחוק "מפייס" את שיח המלחמה. סוגיה זו מתכתבת ישירות עם המחקר הביקורתי על מלחמת 1948, שכן זהו מקרה מובהק שבו עופל שיח המלחמה לתוך החוק, במקרה זה חוק האזרחות הישראלי. המלחמה היא מלחמת אזרחים, במונחיו של פוקו, שכן היא רואה בחוק האזרחות ניסיון פיוס של המלחמה, שלא נסתיימה למעשה. גישה זו מקובלת היום במחקר הביקורתי על 1948, למשל בעבודותיהן של נגה קדמן ושל אריאלה אזולאי.

ספרה של נגה קדמן, *בצדי הדרך ובשולי התודעה*¹, הוא קרוב לוודאי העבודה המקיפה ביותר על הטיהור האתני שביצעה ישראל בשנת 1948 באמצעות שימוש במנגנונים טריטוריאליים של ממשליות. קדמן מראה שייחוד המרחב הוא גם ייחוד הזיכרון, ולהפך. בצדק רב היא קובעת: "בחינת ההתייחסות של החברה הישראלית לכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948... יכולה לשמש אינדיקציה למידת המוכנות הישראלית להגיע לפתרון בר-קיימא לסכסוך"². דחיקת ההיסטוריה של הערבים ממעיטה ממשקלם בסכסוך כפי שישראלים מבינים אותו, ומכאן שגם מרחב האפשרויות שלהם מצומצם.³ זו מסקנה חשובה. הבורות בישראל בנוגע להיסטוריה מן הפרספקטיבה של הנכבה אינה כשל חינוכי בלבד, אלא גם מוסרי. ישראל הרשמית עדיין מתעקשת, כמי שמחזיקה שלד בארון, לאטום את הדיון בשאלת 1948 באמצעות טכנולוגיות זיכרון משוכללות. ספרי הלימוד, למשל, אינם דנים בהיסטוריה הכוללת של מלחמת 1948 ומציגים את הגרסה היהודית בלבד. שאלת 1948 גם טושטשה בתפיסת האזרחות הישראלית, ובמחשבה הפוליטית שניסחה את המודל של "מדינה יהודית ודמוקרטית" מתוך שימוש במשטרי הצדקה מפותלים. במאי 2009 אף אושרה בקריאה טרומית בכנסת הצעת חוק

¹ קדמן, נגה, 2008. *בצדי הדרך ובשולי התודעה: דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948 מהשיח הישראלי*, תל-אביב: ספרי נובמבר.

² שם, 14.

³ שם, 128.

שלפיה ייגזר עונש מאסר על מי ששולל את אופייה של ישראל כמדינה "יהודית ודמוקרטית", ובמקביל הציעה ועדת השרים לחקיקה של ממשלת ישראל הצעת חוק שלפיה יוטל עונש מאסר על מי שיציין את יום הנכבה. אמנם הכנסת לא קיבלה את החוק בצורתו המוצעת, אך בכל זאת הוא מלמד על חרדתה של ישראל הרשמית מלפתוח את שאלת 1948.

עבודה אחרת המצביעה על השימוש המקביל בטריטוריה ובאוכלוסייה היא תערוכת הצילומים של אריאלה אזולאי שהוצגה בין כותלי ארגון "זוכרות"⁴. מן הצילומים הרשמיים של המדינה אפשר ללמוד על המנגנונים שבאמצעותם בוצע הטיהור האתני: מיון, יצירת תבניות זמן מוגזעות, הפרדה בין אוכלוסייה לבין קרקע, הפרדה בין נשים לגברים, הקמת מחנות שבויים ומחנות כליאה, מעשי טבח ואונס, הפחדה, מחיקת כפרים וגירוש. אזולאי מתארת את התהליך הקפקאי שבו נהפכו חלק מפליטי 1948 ל"שבויי מלחמה" בארצם והועברו בסוף המלחמה לירדן בתור "אסירים משוחררים". החוק הישראלי החדש הפך אותם לפליטים נצחיים. חלק מן הפלסטינים שנשארו בגבולות הקו הירוק מצאו את עצמם ב"מרחבים זמניים" שנהפכו עם הזמן ל"מחנות זמניים"; חלקם נשארו בגטאות עירוניים. בד בבד עסקה הקרן הקיימת לישראל בטשטוש הטיהור האתני והפקעת הקרקעות, בין השאר באמצעות נטיעת יערות על כפרים שנחרבו. בתור אזרחי ישראל, לא יכלו עוד הפלסטינים להתנגד להקמת המדינה היהודית שכן התנגדות כזו הפכה בן לילה לערעור על המשטר.

כאן אני חוזר אל פוקו. לדבריו, החוק והפוליטיקה שנגזרת מן החוק הם המשך המלחמה בדרכים אחרות, ובאמירתו זו הוא מציע לבחון במהופך את אמירתו המפורסמת של קרל פון קלאוזוביץ כי המלחמה היא המשך הפוליטיקה בדרכים אחרות. המלחמה שפוקו מדבר עליה היא מלחמת מעמדות, גזעים, לאומים — או תמהיל של כל אלה, המתקיימים לפני כינון החוק — מלחמה שתהפוך למוסרת עם כינון החוק. פוקו מתווה כאן דרך חדשה להבין את ההיסטוריה — לא באמצעות שיח הזכויות האוניברסלי (זכות קדמונית, זכות טבעית, זכות לקניין, זכות לחיים, זכות הצבעה, זכות לחופש ביטוי) אלא באמצעות שיח המלחמה, למשל המלחמה שלא הסתיימה בשנת 1948. דרך חדשה זו מובילה לתרומה המחקרית של גיש עמית, מחברו של המאמר הפותח את הגיליון. עמית מצביע בין השאר על העובדה שמלחמת 1948 עדיין לא הסתיימה. הוא מדגים טענה זו מתוך שהוא מאיר היבט מוכר פחות של מלחמת 1948: פרשת איסופם של רכבות ספרים מספריות פלסטיניות ומבתים נטושים של פלסטינים שנאלצו לעזוב את השכונות המערביות של ירושלים, וגזילתם ה"רציונלית" על ידי הספרייה הלאומית. המאמר מראה כיצד שימשו הספרייה הלאומית והאוניברסיטה העברית בירושלים זרוע תרבותית של הכיבוש, הגזל והנישול באמתלה של "מטרות ממלכתיות", וכיצד סתמו אופני המיון והקטלוג ה"רציונליים" את הגולל על האפשרות להחזיר את הספרים שנכזזו לבעליהם. עמית גם מעמת את ביזת הספרים

⁴ ראו אזולאי, אריאלה, 2009. אלימות מכוננת, 1947–1950: גאולוגיה חזותית של משטר ו"אסון מנקודת מבטם", תל-אביב: רסלינג.

הפלסטיניים אל מול תקנות המשפט הבינלאומי שנקבעו בעקבות ביזות דומות במלחמת העולם השנייה.

בגיליון עוד שישה מאמרים בנושאים אחרים. מאמרו של דניאל בויארין מתפלמס עם הפרשנות הקנונית של התלמוד הבבלי. הוא טוען לקיומו של דיאלוגים בטקסט התלמוד, שמבטא לא רק חילוקי דעות אלא אף קריאת תיגר על שיטת ההלכה כולה. בסימן תוכנותיו של מיכאיל באחטין מבקש בויארין לקרוא את התלמוד בתור טקסט ספרותי כדי לסמן את "החיבור בין לשונו החסודה או הרצינית של התלמוד הבבלי לבין לשונותיו הפרועות והגרוטסקיות", ולהראות את "השקלא וטריה האמיתי של התלמוד", כלשונו.

יובל עברי מנתח את הרומן *והוא אחר* של הסופר היהודי-עיראקי שמעון בלס, כדי לסרטט קווי מתאר תיאורטיים רחבים להבנת היחסים בין לאומיות לבין אתניות ולהבנת פוליטיקת הזהויות במדינת הלאום המודרנית. באמצעות האלגוריה הלאומית עברי מצביע על הזהות בין הדמות הפרטית של סוסן, יהודי-עיראקי שהחליט להתאסלם, לבין דמותה של הלאומיות העיראקית, ובתוך כך הוא חושף את שבריריותה וזמניותה. אבל גם להפך: שמעון בלס משתמש בשפה העברית, שפת הלאום הציוני, ולמעשה פועל בתוך השפה. תהליך הדה-טריטוריאליזציה שעושה בלס לשפה העברית מאפשר לפרק את החלוקה הבינארית בין מרחב ערבי לבין מרחב ציוני וליצור פרשנות שמחברת בין שני המרחבים.

דניאל דה מלאך מבקר את שיח הגלובליזציה שהתפתח בישראל, וטוען שמבנהו והנחות היסוד שלו דוחקים לשוליים את עובדת הדיכוי שמתבצע על רקע לאומי ואתני. דה מלאך אינו מבקש לטעון שהשיח הגלובלי אינו רלוונטי. להפך: הוא מציע לבחון את הדיכוי האתני והלאומי בתוך ההקשר הגלובלי, אך באופן שונה מזה שמציע שיח הגלובליזציה הקנוני. במיוחד הוא מצביע על השפעת ה"אימפריה" במובנה הרחב ועל המשענת של האימפריה האמריקנית המשמשת לשימור המצב הקיים בישראל ובמזרח התיכון.

טלי לב ויהודה שנהב מנתחים באמצעות מסמכים של מודיעין המשטרה שנחשפו לאחרונה בגנוך המדינה את מערך היחסים בין תנועת הפנתרים השחורים לתנועת מצפן האנטי-ציונית, בת תקופתם של הפנתרים. בהיסטוריוגרפיה (גם בזו הנחשבת ביקורתית) מקובל להניח שתנועת מצפן סיפקה את הידע ואת הכלים האידיאולוגיים לפעולת הפנתרים השחורים. המסמכים מפריכים טענה זו. הזיקה בין הפנתרים השחורים לבין מצפן נטענה על ידי המדינה ובעיקר על ידי משטרת ישראל, כדי להביא לדה-לגיטימציה של הפנתרים. זיקה זו נרקמה בדיון הציבורי באופן שאשרר את ההיררכיה האתנית ביניהם. היא סימנה את האשכנזים ממצפן כאינטלקטואלים ואת המזרחים כחסרי השכלה וחסרי יכולת הנהגה. לב ושנהב טוענים כי בפועל תנועת מצפן הציבה סדר יום מעמדי שהתנגד למאבק על בסיס של זהות מזרחית.

אלברטו ספקטורובסקי ודנה מילס מציבים אתגר גדול למחשבה הרב-תרבותית. מאמרם מתמקד ביחסים בין קהילות אתניות/גזעיות לבין מדינת הלאום הדמוקרטית. הם מתארים זן של ימין גזעני המשתמש במודל הליברלי של רב-תרבותיות כדי להדיר אוכלוסיות

על בסיס מעמד וגזע. הם טוענים כי "הקצנת השיח הרב-תרבותי", כלשונם, שיחקה לידי הימין החדש בניסיונו ליצור אפרטהייד בהצדקה חדשה, והצליחה אף לערער על המודל כולו. זוהי טענה שנשמעת גם בישראל מפי מתנגדי הרב-תרבותיות משמאל, המוסיפים עליה גם טענות באשר להיבטים המעמדיים והמגדריים של התופעה.

אורן ברק מזמין אותנו להתבונן – בכל הזהירות הנדרשת – בהשוואה בין לבנון ובין ארץ ישראל/פלסטין כדי להבין טוב יותר את שני המקרים ולפתח מבט ביקורתי על מודל מדינת הלאום שפותח במערב אירופה. לטענתו של ברק, שני הפרויקטים הלאומיים הללו יצרו שני טיפוסים של מדינה פוסטקולוניאלית: מדינה חלשה מבחינה צבאית שעם זאת נהנית מלגיטימציה בקרב הרוב המכריע של אזרחיה, וישות פוליטית בעלת עוצמה צבאית וכלכלית שמצד אחר סובלת ממשבר לגיטימציה הולך וגובר. מאמרו של ברק נוגע בטבורה של הסוגיה הפוליטית המרכזית שישראל עומדת לפניה: מקומה במזרח התיכון והתמודדות הדגם הפוליטי שיצרה עם השונות הלאומית והאתנית שבתוכה.

מדור הספרים מכיל שלוש סקירות. אלמוג בהר עורך קריאה משווה של כתבי העת *הכיוון מזרח* ו*הו!* באמצעות ראיונות עם עורכיהם. ארי אנגלברג דן ברווקות בחברה הציונית-דתית. יער חבר ויאיר עדיאל דנים בכלשנות העברית דרך קריאה בשני ספרים בנושא שראו אור בשנים האחרונות.

נוסף על מדור הספרים, בגיליון גם חמש מסות: נועם יורן קורא את המשבר הפיננסי באמצעות מרקס ובלן, מיכל בן-נפתלי תרגמה את הדברים שנשאה ז'וליה קריסטבה עם קבלתה את פרס חנה ארנדט למחשבה פוליטית, אפרת רותם מכליאה תיאוריה ופרגמנטים אוטוביוגרפיים על מנת לדבר על הגוף הברי, יצחק בנימיני קורא את שמות האב אצל לאקאן, ויעל משעלי מנתחת את המזרחיות מנקודת מבט לסבית.

